

Postén, Leokadia

"Die Teilungen Polens 1772. 1793. 1795", Michael G. Müller, München 1984 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3-4, 249-253

1986

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

dało odesłać mniej zorientowanego czytelnika do stosownych publikacji, chociażby do dzieła *Historia państwa i prawa Polski* pod redakcją J. Bardacha.

Recenzowana praca jest w pewnym sensie publikacją jubileuszową. Wiązać ją należy z przypadającą w 1983 r. 750 rocznicą wydania przywileju chełmińskiego i lokacją miasta Chełmna i Torunia. Życzyć jednak należy wydawcom, aby starczyło im sił i chęci do dalszych prac edytorskich i wydań kolejnych pomników prawa chełmińskiego. Pomijając wątpliwości, jakie tego rodzaju edycje mogą rodzić, nie sposób jednak nie zwrócić uwagi, że zarówno omawiana tu edycja, jak i zapowiadane kolejne przedsięwzięcia wydawnicze są pomocne dydaktyce, szerokiemu gronu studentów i miłośników historii.

Jacek Sobczak

Michael G. Müller *Die Teilungen Polens 1772. 1793. 1795*, Verlag H. C. Beck, München 1984, 133 ss.

Jedną z zasługujących na uwagę prac historycznych, wśród ostatnio wydanych w Republice Federalnej Niemiec, jest książka M. G. Müllera poświęcona rozbiorem Polski. Autor koncentruje się w niej na ocenie znaczenia rozbiórów Polski dla państw zaborczych i dla historii Europy. Ustala początek i przyczyny upadku suwerenności Polski, analizuje skutki rozbiórów oraz odrzuca jako kłamliwe tezy historyków prusko-niemieckich usprawiedliwiających rozbiory.

Praca Müllera składa się z pięciu rozdziałów, podzielonych na podrozdziały, mapy Polski, ilustrującej nabytki terytorialne zaborców oraz przypisów i wykazu ważniejszych źródeł i literatury historycznej.

W rozdziale pierwszym *Einleitung: Die Teilungen Polens als Problem der europäischen Geschichte* (ss. 7—11) autor stwierdza, że w świetle historiografii niemieckiej rozbiory Polski nie były wydarzeniem unikalnym, albowiem w imię racji stanu lub w interesie równowagi politycznej państwa europejskie anektowały również i inne terytoria. Pogląd ten stoi w sprzeczności z zapatrywaniem zarówno historyków polskich, jak i francuskich czy anglosaskich, którzy przypisują rozbiorom podobne znaczenie jak wojnie 30-letniej czy wielkiej rewolucji francuskiej. Zdaniem tych historyków rozbiory, a nie dopiero wojny napoleońskie, zapoczątkowały schyłek feudalizmu europejskiego. Już według opinii współczesnych wyjątkowość i bezprzykładność aktu rozbiórów czyniła go wydarzeniem epokowym. Brat króla pruskiego Fryderyka II, książę Henryk, przewidział już w roku 1772, że wskutek rozbioru Polski został utworzony związek, który będzie dyktował swoją wolę całej Europie. Rezultatem rozbiórów był podział Europy na dwa bloki: liberalny w swoich tendencjach Zachód i neoabsolutystyczny Wschód, związany wspólnotą interesów wobec Polski. Rozbiory przyczyniły się do utworzenia z Prus, Rosji i Austrii struktur mocarstwowych, których trwałość zależna była od utrzymania podziału Polski. Antypolskie nastawienie historyków pruskich wyrażało się w niedostrzeganiu związków przyczynowych między historią Niemiec a rozbiorami.

Rozdział drugi *Die Vorgeschichte der Teilungen* (ss. 12—24) i trzeci *Die Teilungen (1764—1795)* (ss. 25—55) stanowią rekapitulację znanych faktów historycznych i nie wymagają szerszego omówienia. Upadek suwerenności Polski zaczął się nie od wojny domowej 1768—1772, zakończonej pierwszym

rozbiorem, czy od elekcji Stanisława Augusta Poniatowskiego w 1764 r., a już od wielkiej wojny północnej 1700—1721 lub jeszcze wcześniej. Wypiszczenie Polski wojnami, zastój gospodarczy, ingerencja Rosji i Prus w sprawy polskie, niezgoda wewnętrzna — wszystko to osłabiało Polskę i czyniło łatwym łupem dla silnych sąsiadów. Wrócenie się Rosji czy Prus w sprawy polskie nie dawało się jednak zbyt mocno odczuć za panowania dynastii saskiej. Sytuacja zmieniła się diametralnie dopiero, gdy na tronie Polski zasiadł Stanisław August Poniatowski, były faworyt Katarzyny II. Müller słusznie spostrzega, że celem Katarzyny II było pierwotnie utrzymanie słabego państwa polskiego w charakterze satelity rosyjskiego, jedynie okoliczności zmusiły ją do wyrażenia zgody na rozbiory, w których zagarnęła obszary zamieszkałe przez wyznawców Kościoła prawosławnego. Fryderyk II, aby otrzymać odpowiednią rekompensatę za subsydia udzielane Rosji w czasie wojny tureckiej, toczącej się od roku 1768, wymógł na Katarzynie II zgodę na pierwszy rozbiór. Osłabione wojną domową państwo polskie nie było w stanie przeciwstawić się temu zbrojnie.

Na decyzję Katarzyny II o przeprowadzeniu drugiego rozbioru wpłynęło uchwalenie przez Sejm Czteroletni Konstytucji 3 Maja 1791. Obawa przed jej „zaraźliwym” wpływem, przed oddziaływaniem jej liberalnych reform przyczyniła się do reorientacji polityki rosyjskiej, a tym samym do dalszej ekspansji terytorialnej kosztem Polski. I tym razem zrezygnowały Prusy z sytuacji w Polsce i wymusiły na Rosji zgodę na drugi rozbiór, obiecując w zamian kontynuowanie swego udziału w wojnie przeciwko rewolucyjnej Francji. Trzeci rozbiór był tylko sprawą czasu. Powstanie kościuszkowskie przyspieszyło jego termin. Bardzo słusznie zauważa Müller, że Prusy nie zadowolily się terenami Polski, otrzymanymi w pierwszym rozbiorze. Nie zadowolily się również i tym co zagarnęły w czasie drugiego rozbioru. W miarę powodzenia ich zabiegów dyplomatycznych rosły ameksyjne żądania. Uchwalenie Konstytucji 3 Maja, powstanie kościuszkowskie stworzyły Prusom dogodną sytuację, aby kosztem Polski zdobyć potrzebne im terytorium. Polska była więc w rękach Katarzyny II obiektem, kosztem którego zaspokajała ona żądania rekompensacyjne swoich sojuszników za uczynione Rosji przysługi.

Rozdział czwarty *Die Wirkungsgeschichte der Teilungen* (s. 56—64) stanowi częściowo rozwinięcie tez zawartych we wstępie. Zdaniem autora likwidacja konstytucyjnego państwa polskiego zdecydowała o izolacji Europy Wschodniej od zmian politycznych na Zachodzie. Rozbiory Polski, a później rozwiązanie Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego dały początek powstaniu trzech mocarstw absolutystycznych, aż do I wojny światowej związanych wspólną racją stanu w sprawie Polski. Dialektyka sprawy polskiej polega na tym, że rozbiory stały się pośrednio zarzewiem konfliktów europejskich (wojny napoleońskie, wydarzenia rewolucyjne 1848), a równocześnie oddziaływały one destabilizująco na mocarstwa rozbiorowe (powstania polskie 1794, 1830, 1863).

Do I wojny światowej sprawa polska pozostała problemem wewnętrznym państw rozbiorowych. Interwencji ze strony Francji czy Anglii nie było, bo byłyby one nierealistyczne. Rozwiązanie sprawy polskiej wymagało całkiem innych środków niż, powiedzmy, belgijskiej czy włoskiej. Dlatego też polski ruch niepodległościowy nie doprowadził do umiędzynarodowienia sprawy polskiej. Państwa zachodnie interesowały się sprawą Polski o tyle, o ile

mogły się nią posługiwać w swej polityce wymierzonej przeciwko państwom zaborczym. Toteż porządek ustalony na kongresie wiedeńskim stał się podstawą ładu europejskiego na przeciąg przeszło stu lat, a próby podważenia go były bezowocne wobec solidarnej postawy państw zaborczych związanych ze sobą sprawą Polski. Dopiero I wojna światowa obaliła całkowicie ten porządek i przyczyniła się do wskrzeszenia państwa polskiego, ale system wersalski nie stworzył mechanizmów dla ochrony Polski przed rewizjonizmem niemieckim.

Polskiemu ruchowi niepodległościowemu nie udało się wprowadzić wskrzesić państwowości polskiej, ale za to stworzył on olbrzymi potencjał społecznej i politycznej siły oporu wobec państw zaborczych. Ta odporność społeczeństwa polskiego sprawiła, że kontrola tych państw nad ziemiami polskimi nigdy nie straciła charakteru tymczasowości oraz że nigdy nie czuły się one pewnymi zdobytymi kosztem Polski terytoriami.

W rozdziale piątym *Kontroversen und Forschungsprobleme* (ss. 65—87) autor rozprawia się z próbami usprawiedliwienia rozbiorów przez historyków niemieckich. Głoszona przez nich teza, jakoby Prusy i Austria chciały poprzez rozbiory położyć tamę ekspansji rosyjskiej na zachód, nie znajduje — według Müllera — pokrycia w faktach historycznych. Uczestnicząc w dziele rozbiorów nie kierowały się one chęcią zahamowania rosyjskiej ekspansji. Cel ten został im przypisany dopiero później przez apologetyczną historiografię niemiecką. Udział Prus i Austrii w rozbiorach był podyktowany przede wszystkim chęcią zdobycia terytorialnych kosztów słabego państwa polskiego. Również próba zrzucenia winy za upadek Polski na samo społeczeństwo polskie jest — według Müllera — oparta na fałszywych przesłankach. Wprawdzie działacze i myśliciele Oświecenia uważali Polskę z jej pańszczyźnianym chłopstwem za ostatni bastion feudalizmu europejskiego, lecz uchwały Sejmu Czteroletniego wpłynęły na modyfikację tych poglądów. Konstytucję 3 Maja już współcześni oceniali jako bezkrwawą alternatywę Wielkiej Rewolucji Francuskiej oraz szansę utrzymania Polski przy życiu. Wydarzenia w Polsce zbiegające się czasowo z rewolucją we Francji: Konstytucja 3 Maja, powstanie kościuszkowskie — wpłynęły na przyjęcie przekonania, że drugi i trzeci rozbiór dokonane zostały przez sąsiednie mocarstwa, ażeby nie dopuścić do naprawy Rzeczypospolitej i, że to właśnie te wysiłki podjęte przez naród polski stały się bezpośrednią przyczyną rozbiorów, a tym samym upadku państwa polskiego. Te zmiany poglądów myślicieli zachodnich przemilczają skwapliwie historycy pruscy. Zamiast tego posługują się tezą, że winę za rozbiory ponosi sam naród polski (anarchia, liberum veto, upadek gospodarczy kraju, ucisk pańszczyźnianego chłopca itd.). Zdaniem tych historyków Rzeczypospolita nie była zdolna do samodzielnego życia, gdyż nie odpowiadała wymogom nowoczesnej państwowości. Wymogom tym natomiast odpowiadał panujący we wszystkich trzech państwach rozbiorowych absolutyzm oświeceny. Po drugiej wojnie światowej tacy historycy jak Hans Roos, Kurt Georg Hausmann czy Jörg K. Hoensch kwestionują słuszność tych poglądów¹. Na-

¹ H. Roos, *Der Fall der polnischen Nation und die Idee der Demokratie*, (typoskrypt) Habil. Schrift., Tübingen 1961; K. G. Hausmann, *Die politischen Begriffe und Wertungen in polnischen Aufklärung. Zum Selbstverständnis der Polen in ihrer Reformpublizistik am Ende der Adelsrepublik*, (typoskrypt) Phil. Diss., Göttingen 1975; J. K. Hoensch, *Sozialverfassung und politischen Reform. Polen im vorrevolutionären Zeitalter*, Köln—Wien 1973.

wiążują oni do dyskusji toczącej się na ten temat w Polsce, której historycy wprawdzie przyznają, że anarchizm szlachecki był jednym z głównych powodów rozbiorów, ale w reformach Sejmu Czteroletniego dopatrują się szansy odrodzenia społeczeństwa polskiego i przetrwania suwerennego państwa. Roos, Hausmann, Hoensch nawiązują w ten sposób do liberalnych tradycji niemieckich z lat 1830—1848, kiedy to właśnie odezwały się najgłośniejsze głosy w obronie Polski i jej prawa do niepodległości.

Sam podział Polski — pisze Müller — nie był czymś nowym. Polska nie była jedynym państwem, które w danych warunkach stało się przedmiotem aneksji. Historia dyplomacji europejskiej XVIII w. zna mnóstwo planów zmierzających do aneksji lub podboju państw mniejszych przez mocarstwa. Nowe i bezprzykładne było natomiast, że dokonano aneksji drogą pokojową, bez użycia oręża, na państwie tego formatu i tradycji historycznej, jakim była Polska. Skutki tej zaborczej polityki miały znaczenie ujemne dla Europy, a wprost katastrofalne dla państw zaborczych. Trójprzymierze stało się w Europie ostoją reakcji politycznej i ucisku narodowościowego.

Rozdział piąty kończy się podrozdziałem *Die Teilungen Polens als Problem der deutschen Geschichte* (ss. 80—87). Müller stwierdza w nim, że okres powojenny charakteryzuje się wzmożonym zainteresowaniem historią państwa pruskiego. Znamienne jest przy tym, że rola jaką odegrały Prusy jako jedno z trzech państw rozbiorowych leży na ogół poza obrębem zainteresowań historyków zachodnioniemieckich. I dzieje się to, pomimo że skutki polityki Hohenzollernów wobec Polski odczuwane są po dzień dzisiejszy i że „klasycy” historiografii prusko-niemieckiej podchodzili do tego zagadnienia inaczej. Takich historyków jak Leopold von Ranke, Heinrich von Sybel czy Heinrich von Treitschke nie można pośadzić o polonofilstwo². A jednak oni to doszli do wniosku, że nie zdobycie Śląska, lecz rozbiory Polski stworzyły przesłanki dla mocarstwowych sukcesów Prus. Według Rankego, I rozbiór Polski uwarunkował polityczną egzystencję państwa pruskiego. Polityce Fryderyka II przyswiecała idea mocarstwa pruskiego w oparciu o terytorium Polski. Później, polityka Bismarcka wobec terenów polskich przyłączonych do Prus utrzymywana była w duchu tradycji pofryderycjańskich. Osiągnęła ona swój szczytowy punkt w przymusowej germanizacji i wywłaszczeniu chłopów polskich. Polityka ta przyniosła skutek odwrotny od zamierzonego, bo przyspieszyła jedynie wzrost świadomości narodowej Polaków.

Szerzącą hasłem o „sezonowości” państwa polskiego, republika weimarska również dowiodła, że nie pogodziła się z istnieniem równouprawnionego państwa polskiego. Wstępując w ślady swoich poprzedników, Hitler osiągnął skutek odwrotny: likwidację Prus, podział Niemiec i przesunięcie granic Polski na zachód. Dopiero umowa polsko-niemiecka z 1970 r. oznacza — pisze Müller w zakończeniu — zerwanie z polityką rozbiorów i orientacją rewizjonistyczną w RFN. Wobec kryzysów w polityce odprężenia międzynarodowego oraz wobec przemian zachodzących w Polsce nie wolno zapominać o przeszłości.

Praca Müllera jest obiektywnie i ciekawie napisana. Autor oparł ją na bogatym materiale źródłowym i niemniej obfitej literaturze historycznej zarówno niemieckiej jak i polskiej. Szkoda tylko, że w pracy swojej nie wy-

² L. v. Ranke, *Preussische Geschichte*, ausgew. v. H. J. Schoeps, Darmstadt 1956; H. v. Sybel, *Polens Untergang und Revolutionskrieg*, *Historischen Zeitschrift* 1870, 23, ss. 66—154; T. Treitschke, *Deutsche Geschichte in neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig 1927.

korzystał zachowanej do naszych czasów korespondencji akredytowanych w Polsce posłów pruskich, Hieronima Lucchesiniego i Ludwiga Buchholtza, posta austriackiego, Benedykta de Cachého lub posta saskiego, Jana Jakuba Patza. Korespondencja ta została wydana nawet po polsku³. Jest ona bardzo ważnym źródłem historycznym, współczesnym dla omawianej tematyki i niezbitym dowodem aneksyjnej polityki Prus wobec Polski. Innym zastrzeżeniem, które można by wysunąć pod adresem autora, jest brak indeksu nazwisk oraz brak wykazu cytowanej literatury historycznej. Wykaz literatury podany w zakończeniu książki nie pokrywa się z literaturą cytowaną w przypisach. Obejmuje on literaturę dotyczącą pięciu bardzo ważnych problemów badawczych: 1. Historiographie und Forschungsberichte, 2. Epochen-darstellung und Syntheseaspekte, 3. Die Vorgeschichte der Teilungen, 4. Die Teilungen 1764—1795, 5. Krise der Adelsrepublik und Reformen. Każdy z tych problemów posiada własny alfabetyczny zestaw literatury historycznej. Odnosnie do przypisów trzeba jeszcze zaznaczyć, że autor tylko częściowo odsyła do stron cytowanej lub wykorzystanej literatury. W większości przypadek, szczególnie jeżeli chodzi o pozycje w języku polskim, autor informuje o istnieniu stosownej do poruszonego zagadnienia literatury bez podawania stron.

Rozbiory Polski, ich przyczyny, następstwa i znaczenie należą do kontrowersyjnych problemów badawczych w historii — pisze Müller — ponieważ każde z państw biorących w nich udział usiłowało je przedstawić z własnego punktu widzenia. Ten kto zapoznał się z książką Müllera, może uważać, że autor wyciąga w niej zbyt daleko idące wnioski. A przecież, jeśli się głębiej zastanowić i przyjrzeć problemom w ich związku przyczynowym, można dojść do wniosku, że Müller miał rację, pisząc, że rozbiory Polski miały negatywne znaczenie dla jej sąsiadów, że one przyczyniły się do wejścia Rosji, Prus i Austrii na drogę wiodącą do nieuniknionej katastrofy.

Autor w swojej pracy wykazał dużą znajomość zarówno źródeł, jak i literatury historycznej oraz wielką trafność w ocenianiu przedstawionych faktów historycznych i opinii. Wskutek podkreślenia roli Prus, jako inicjatorki rozbiorów Polski, praca Müllera staje się odważnym i oryginalnym wkładem w dyskusję na temat przyczyn upadku Polskiej Rzeczypospolitej szlacheckiej. Książkę tę należy uznać za dowód — dokonującej się wśród młodszego pokolenia historyków Niemieckiej Republiki Federalnej — ewolucji poglądów na przeszłość Niemiec i Polski.

Leokadia Postén

3 H. Kocój, *Dyplomacja pruska w przeddzień drugiego rozbioru Polski. Ostatni rok Sejmu Czteroletniego w świetle raportów dyplomatycznych posta pruskiego Hieronima Lucchesiniego*, Kraków 1973. Praca ta zawiera raporty H. Lucchesiniego do Fryderyka Wilhelma II; L. Bichholtz, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posta pruskiego w Warszawie*. Listy Ludwiga Buchholtza do Fryderyka Wilhelma II (styczeń—czerwiec 1794 r.), z rękopisu przełożył, wstępem i przypisami opatrzył H. Kocój, Warszawa 1983; H. Kocój, *Ostatni rok Sejmu Czteroletniego w świetle listów charge d'affaires dworu wiedeńskiego Benedykta de Cachého*. Listy de Cachého do Wacława Kaunitza z Warszawy od kwietnia do sierpnia 1792, Katowice 1977; J. J. Patz, *Z okien ambasady saskiej*. Warszawa 1794 roku w świetle relacji dyplomatycznych przedstawiciela Saksonii w Polsce, z rękopisu wydali, przełożyli i przypisami opatrzyli Z. Libiszowska i H. Kocój, Warszawa 1969; B. de Caché, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posta austriackiego w Warszawie*. Listy B. de Cachého do ministra spraw zagranicznych, J. A. Thuguta w Wiedniu (styczeń—wrzesień 1794 r.), z rękopisu przełożył, wstępem i przypisami opatrzył H. Kocój, Warszawa 1985.